

Ірена ВОДЗЯНОВСКА

Діяльність парафіяльних братств в вороновицькому деканаті (на основі візитаційних протоколів)

Висвітлюється активність уніятських братств на прикладі вороновицького деканату. На основі візитаційних протоколів розглядаються склад, маєток, фінансова діяльність та обов'язки існуючих при міських та сільських церквах цих релігійних організацій. Зазначено спосіб їх функціонування та проблеми, з якими доводилось їм стикатися. Встановлено також вимоги візитатора відносно братств.

Ключові слова: Греко-католицька церква, генеральні візитації, Вороновиця, братства.

Релігійні братства відіграли значну роль не тільки в релігійному, але і суспільно-культурному та політичному просторі України. Діяльність цих мирянських організацій висвітлена багатьма українськими, російськими та польськими вченими різних шкіл та напрямів. Православним братствам присвячено низку робіт, які окреслюють їх походження, типологію, активність протягом XVI-XVIII ст.¹ Відноситься це в основному до міських, провідних, ставропігійських братств, наприклад, віленського, київського богоявленського, львівського успенського, луцького хресто-воздвиженського та інших².

Однак вже у XVIII столітті діяльність уніятських братств представлена в літературі, відповідно до їх ролі, значно скромніше³. Більшість з існуючих на той час братств не займалася громадсько-політичними і культурними справами. Функціонували вони при міських та сільських церквах. На сьогоднішній день збереглося не так багато документів, які засвідчують існування братств в окремих місцевостях і їх активність. Одним з джерел вивчення їх діяльності є повізитаційні протоколи. Візитаційні акти є дуже місткими за змістом і між іншим, приділяють увагу братствам, подаючи іноді також їх склад та обов'язки. Візитаторів в основному цікавила фінансова сторона активності братчиків, тому і в візитаційній інструкції вписано: «Bractwa z dochodów cerkiewnej karbony rachunku

śluchać i jakie pokażą się cerkiewne długi z dworską pomocą, czas i sposób niezawodny oddania onych naznaczyć i nakazać»⁴.

Загалом братствам у більшості протоколів візитатори присвячували два-три речення – інформація про наявність організації в парафії, її доходи та борги і піклування про церкву. На підставі візитаційних актів вороновицького деканату, більш багатого за змістом, з'ясовується не тільки фінансова сторона функціонування братств на його території в 1785 році, але і відносяться прізвища братчиків. Вороновицький деканат на той час обіймав 43 місцевості (42 парафії і одну каплицю) на стику сьгоднішніх Вінницького, Іллінецького, Немирівського, Тульчинського і Тиврівського районів Вінницької області.

Братства існували при всіх парафіях і були сформовані з їхніх парафіян. Створено їх для, як зазначає візитатор, «opatrywania domu Bożego wszelkimi potrzebami i ozdobami i utrzymania reparacji». Тобто завданням братчиків було забезпечення світла і всіх необхідних речей для церкви, а також ремонт храму. З візитацій виникає, що братства провадили свій реєстр, де вписувались члени, а також їхні обов'язки. Окрім реєстру, були зобов'язані вести розрахункові книги. Тому і візитатор, згідно з інструкцією, повинен був проглянути «rachunki z bractwem z przychodów o rozchodów cerkiewnych ściśle uczynione, jasne i czystym charakterem pisane»⁵.

Братства загалом починали діяти враз з закладенням парафії або каплиці. Однак тільки 9 з них окреслено як «starowne», це Тиврів, Воловодівка, Дзвониha, Жорнище, Яришівка, Стрільчинці, Михайлівка (Тульчинський р-н), Михайлівка (Вінницький р-н), Пісочин.

На чолі братства стояв ктитор. У візитаційних протоколах записувались кожноразово прізвища братської старшини, тобто ктитора, старшого брата та ключника. До прикладу, братство при церкві Вознесіння в Тиврові складалось з «ktytor Andryj Połoz, starszy brat Onufry Ławryniuk, klucznik Prokip Hliwniuk i inni»⁶. На жаль, в жодному з описів немає прізвищ всіх братчиків. В 14 випадках подається інформація виключно про ктитора, старшого братчика та ключника, в 6 парафіях тільки ктитора і старшого братчика, а в 22 лаконічно додається окрім того «і інші». Важко з упевненістю ствердити, чи склад братств був на цій території, в основному в сільських парафіях, таким нечисленним. Число братчиків вказано тільки в с. Луках, де в реєстрі занотовано 12 осіб. В основному кількість членів в уніятських братствах становила від кільканадцяти до 20 осіб⁷.

Натомість в тому самому часі в краснянському деканаті налічується від 10 до 40 братчиків⁸. Якщо врахувати, що чисельність парафіян в понад половині парафій вороновицького деканату коливається від 122 до 384 осіб (дорослих і дітей), то можна припустити, що братства могли бути менш чисельними. Тим більше, що в вороновицькому деканаті при парафіях діяло тільки одне братство, окрім цехових.

Соціальний склад братств був різний. В основному зазначається походження ктиторів, ключників чи старших братчиків, якщо вони були шляхтичами. Наприклад, в Михайлівці ктитором був «urodzony Jan Popiel», чи в Обідному старшим братом був «urodzony Jan Kurdybański».

Натомість в трьох місцевостях окрім парафіяльних функціонують також цехові братства: ткацьке в Шершнях, шевське і ткацьке в Луці та чотири в Жорнищах – шевське, ткацьке, гончарське і кравецьке. В їх обов'язки входило «powinność przy służbie Bożej i podczas procesji ze swicami asystować i co od expensy potrzeb cechowych zostanie z przychodów ich szynkowych, to na cerkiew łożyć»⁹. Понадто, всі мали свої хоругви і дбали про світло в храмі. Деякі з них ставили свічки, як шевське братство в Жорнищах перед намісною іконою Божої Матері, а гончарське – Ісусом Христом.

Не віднотовано в візитаційних протоколах і наявність писемних статутів. Певна річ, братчики складали врочистий обіт при вступі. Натомість вибір ктитора не був уже виключно внутрішньою справою цих організацій. Як показує приклад зі с. Якубівки, вимагав затвердження зі сторони церковної влади «ktytor pobożny Michał Liszczyński pod terażniejszą wizytę przez bractwo obrany, a przez urząd terażniejszy wizytatorski approbowany, a to po zrzeczeniu się i dobrowolnym odstąpieniu tego urzędu od roboczego Stefana Hirky»¹⁰.

У парафіяльних братств не було фундаторів. Невеликий відсоток мав протекторів чи то в особах дідичів, чи місцевих шляхтичів. У с. Вітава протектором був дідич, капітан кам'янецький, Михайло Загурський. Він також зобов'язався перед візитатором «zawsze protegować cerkiew witawską swoją możliwością»¹¹. В Крушлинцях Малих шляхтич Ян Ковальський дав легат на 200 злотих на нову чашу-дарохранильницю. Одначе більш поширеною формою були вільності від десятини для церковних пасік чи надані коляторами привілеї варити мед і горілку. Братства для цього спеціально тримали пасіки. Вони не були великими, в основному від трьох до 33 пнів (вуликів). Тільки братство при храмі св. Миколая у Тиврові

мало найбільшу кількість – 99 вуликів. Це ж братство придбало також і власне пасічisko «w lasku Szkarapatyn zwanym za pieniądze cerkiewne za wiadomością i wolą dworu kupione i znacznym cerkwi kosztem pobudowaniem stebnika oporządzone i zagrodzone»¹². Кілька братств закупили власні ґрунти, в основному садки або ліси, під пасіки. Натомість в с. Воробіївка користувались з панських ґрунтів і платили відповідно «dziesiątko». Тільки в одній парафії – в с. Вітава – не було пасіки.

Братчики мали право варити питний мед та горілку для братських обідів в великі церковні свята. Частину також продавали, що становило основне джерело їх доходів. Важко переоцінити значення канунів у забезпеченні церков воском, медом і готівкою. «Капон zwyczajny był i jest razy dwa na rok, od którego opłaty Żydowi od wiaderka, czyli garca 24 kwarty czyniącego złotych 6 i gorzałki spust za złotych 20»¹³. Адже наявність братських пасік дозволяла не тільки проводити братські обіди, але передусім забезпечувала освітлення храму і накопичування грошей на видатки для парафії. Запас воску віднотовано в 15 парафіях, найбільший у згаданого братства у Тиврові (коло 300 кг).

Однак в 13 парафіях братства під час проведення візитації не мали взагалі в касі грошей. Зумовлене це було передусім початком або завершенням будови нових храмів: «z przyczyny wyexpensowania na dokończenie cerkwi»¹⁴. Ще в 1782 році в деканаті було 37 парафій¹⁵, на 5 менше, ніж на час візитації в 1785 році. Свідчить це про інтенсивне будівництво храмів. У восьми місцевостях йшла будова храмів, а в семи не було ще дзвіниць. Іншою причиною були видатки на забезпечення потреб церкви, купівлю літургічних книг тощо. До прикладу, в селі Потуші братчики «w skarbonie nic nie mają z przyczyny wyexpensowania się na księgi cerkiewne do nabożeństwa potrzebne»¹⁶. Візитатор зафіксував загалом готівку в братській скарбниці і їх борги. Доходи дозволяли братчикам давати гроші в борг, щоразу віднотовуючи, як в с. Іванка «W gotowiźnie pieniędzy cerkiewnych mają złotych polskich 50. Na długach na regestrach kanunnych mają złotych polskich około 100»¹⁷. В більшості братств боргова сума перевищувала готівку в касі. Грошей, позичених різним особам, було і 474 злотих (Тиврів), а готівки 342 злотих (Вороновиця).

Але також кануни стали причиною конфліктів і гальмування економічного розвитку братств через визиск коляторів і орендарів-євреїв. В 11 місцевостях сичиння кануну було або

припинене, або братства змушені були до високих плат. Наприклад, у Володівці, де «*syzenie kanunu w moc fundacji światło dla cerkwi z dawien dawnych uwzyczonego i pożytkiem bywszego*» через «*uciążeniem onej i żydowskim władaniem*», не дозволяючи шинкувати і двох днів, орендатор опечатував бочки «*na bractwo napada, tych lży, szlakuje, onemi trzęsie, mitręży, a tym samym nad religią chrześcijańską i cerkwią przemoc i zuchwałość wywiera*»¹⁸. В ситуаціях, коли звернення до двору і укладання з орендатором-євреєм не приносили позитивних результатів, візитатор особисто ліквідував кануни і братські обіди.

Зафіксовані суми грошей в братських скарбничках не завжди засвідчували дбалість братчиків про храм. Іноді найзаможніші з них зустрічались з наганами візитаторів. Як і більшість церков на Правобережжі, храми вороновицького деканату були побудовані з дерева (окрім Тиврова і Вороновиці, де були кам'яні). Переважали трикупольні церкви, ошальовані дошками, покриті ґонтою. Зрозуміло, що такі будівлі вимагали постійного докладання праці і ремонтів. Тому і в 28 випадках візитатор звертає увагу братств на незадовільний стан храмів – вставити підлоги, засклити вікна, ошальювати стіни, перебудувати певні елементи або ж просто поприбирати. Візитатор, стверджуючи, що братства «*starania prawie żadnego o oporządzenie Domu Bożego wewnątrz i zewnątrz nie mających*», наказував провести направи в 19 парафіях під карою інтердикту. Означало це, що якщо на протязі 3-4 місяців братчики і парафіяни не виконали б ремонтів, тимчасово заборонялись у цьому храмі усі церковні діяння і треби.

Стан деяких з них загрожував життю мирян: «*stan struktury cerkwi witawskiej aż nadto jako wyżej przy opisanu onej wyraziło się, biedny, która częścią przez dawność, częścią przez zaniedbanie od prowizorów i nie okrycie spodem podgniwszy, podtrupieszawszy, w węglach zwaławszy i porozsuwawszy się jest w niebezpieczeństwie, aby nie obaliła się, ludzi nie pobiła i wcale do odprawowania w niej sakramentów świętych stała się nie sposobną*»¹⁹. Братство, спроможне облаштувати храм (в касі мали 99 злотих), чекало спонуки візитатора.

Окрім храму, в 23 парафіях слід було подбати теж про цвинтар – окопати, обгородити, «*dla ramiątki znaku opoczywania ciał chrześcijańskich na cmentarzu krzyże kamienne stawić*»²⁰. Тільки в одній місцевості (Стрільчинцях) із 42 візитатор стверджує, що братство дуже дбайливе і його хвалить: «*za przykłądną wcale około domu Bożego staranność*

(...) pochwaliwszy». В більшості натомість фіксує потрібні ремонти і закупівлю церковного начиння і одягу.

Оскільки опис внутрішньої частини храму був дуже докладним, включно з відомостями про кількість і якість тканин священничих риз, церковним братствам в 25 парафіях вказано докупити ризи: «niekosztowny, byle przystojny», стихарі, дароносиці і чаші: «srebrną wuzłacaną». Візитатори звертали особливу увагу на умови та спосіб зберігання Запасних Дарів у кивоті.

Хоча і візитаційні документи не дають нам повної уяви про устрій і діяльність братств, проте дозволяють встановити, правда, в невеликому відсотку, прізвища братчиків і їх походження. Для вороновицького деканату можна віднотувати всі імена ктиторів, старших братчиків і ключників як братств, так і ремісницьких цехів. У візитаційних протоколах деканату не було безпосереднього розпорядження щодо морального і християнського виховання громади, але візитатор наказував, окрім належного записування приходів і видатків, бути послухними священникові і у всьому йому допомагати, «Boże i cerkiewne przykazania zachować, dla targów i jarmarków w dni niedzielne i uroczyste świąteczne słuchania służby Bożej nie opuszczać».

¹ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI-XVIII ст. – Київ, 1966; Його ж. Between Eastern Tradition and Influences from the West: Confraternities in Early Modern Ukraine and Byelorussia // Ricerche Slavistiche. – 1990. – Vol. 37. – P. 269-294; Його ж. Найстаріші документи про діяльність братств на Україні // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1966. – Вип. 2. – С. 12-22; Заикин В. Участие светского элемента в церковном управлении, выборное начало и “соборность” в Киевской митрополии в XVI и XVII веках. – Варшава, 1930; Флеров І. О православных церковных братствах, противоборствовавших уни в Юго-Западной России в XVI, XVII и XVIII столетиях. – Санкт-Петербург, 1857.

² Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. – ed. W. Milkowicz. – t. I-II. – Leopoli, 1895, 1898; Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – Київ, 2008. – С. 184-195; Шустова Ю.Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788): источниковедческое исследование. – Москва, 2009; Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення. – Львів, 1996; Срібний Ф. Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст. // ЗНТШ. – т. CVI. – Львів, 1911. – С. 25-29.

³ Ісаєвич Я. Д. Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів // Історія української

- культури. – Том 2 (Українська культура XIII — першої половини XVII століть). – Київ, 2001; Bieńkowski L. Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce // Kościół w Polsce. Wiek XVI-XVII – t. 2 – red. J. Kłoczowski. – Kraków, 1969. – №. 828-837; Nabywaniec S. Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza. 1762-1778. – Rzeszów, 1998. – С. 505-514.
- ⁴ Державний архів Житомирської області (далі: ДАЖО). Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 47. – Арк. 5.
- ⁵ ДАЖО. - Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 47. – Арк. 2.
- ⁶ Там само. – Арк. 11 зв.
- ⁷ Nabywaniec S. Вказана праця. - С. 512.
- ⁸ Nabywaniec S. Вказана праця. - С. 513.
- ⁹ ДАЖО. - Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 47. – Арк. 241.
- ¹⁰ Там само. – Арк. 226 зв.
- ¹¹ Там само. – Арк. 45.
- ¹² Там само. – Арк. 12 зв.
- ¹³ Там само. – Арк. 24.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 18.
- ¹⁵ Российский Государственный Исторический Архив (далі: РГИА). - Ф. 823. – Оп. 3. – Спр. 1016. – Арк. 89.
- ¹⁶ ДАЖО. - Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 47. – Арк. 22.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 214.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 198 зв.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 45.
- ²⁰ Там само. – Арк. 183.

SUMMARY

Irena Vodzyanovska

The activities of confraternities in the deanery of Voronovitsa (based on visitations)

The article shows the activity of Uniate confraternities as an example deanery of Voronovitsa. Based on the protocol of visitation shown members, property, financial activities and responsibilities of those religious organizations that existed at the urban and rural parishes. It shows how they are functioning and problems with which they were confronted. Also shown is the Visitor's requirements for confraternities.

Keywords: Greek Catholic Church, general visitations, Voronovitsa, confraternities.